Sans. MS.
455
5568
204_MS.

सिद्धान्त चन्द्रिका : अपूर्ण
असं० पत्रक ॥ ल०अ०१०पे०प्र०पू०

ह० ल०

Siddhantacandrika

204

(5८)

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चं·टी·
१

ॐ श्रीकृष्णायनमः प्रणम्यवैजगन्नाथंसदानंदेनधीमता सिद्धांतचंद्रिकावृत्तिः
क्रियतेकृत्प्रकाशिका १ कृत्कर्तरि ३ उत्सर्गतःकर्तरीतिबोध्यं ण्वुल्तृचौ धातोरेतौ
स्तःकर्तरि रूपमप्याह पचतीतिविग्रहे चोःकुरितिकः कृत्तद्धितेतिनामसंज्ञास्या
दिर्विभक्तिः स्वरादिस्मृकारस्यार् सेरा इतिसेरात्वंटिलोपश्च पक्तापाकावक्रूलक्षेति
मान्देवदत्तइत्यर्थः कृतइतिधातोःपरस्यवमादेः कृतःप्रत्ययस्येट्वकारोऽपवर्गी
यः भवतिइतिभविता ऋटकौटिल्येतुदादिः ऋटादेर्णिणोहजे इतित्प्रत्ययस्यङिः
त्वान्नगुणः ऋटतिइतिऋटिता पथहष्ठौ पथतेइतिपथिता गहइतणो श्रस्मादायोः
नपीतिवाःः यः ऊदितोवेतिवेट् गोपायतीति गोपायितागोप्ता षहमर्षणो इष्ठस १
हेतिवेट् सहतेइतिसहिता इउभावे ढोढइतिहस्यढः तथोर्धइतिधः ष्टुत्वे ढिढइति
ढलोपइवेदीर्घो सहिवहोरित्योत्वंसोढा इष्टइच्छायां इष्टसहेतिवेट्इच्छति एषिता

सु॰ रेस्त्वतीवपणाः शमउपशमे शमः श्रमुतपसि खेदे च श्रमः मुर्वोचनः मृत्तिकादिस्यन्त
८५ स्मिन्नभिधेये इतेरः स्यान्तधातोश्चनादेशश्च कठिनेऽर्थे इत्तिदृध्यिचनः परिक्लेदेमेयवचनः
इतोवथोप्रत्ययश्च अनुपसर्गोइतेभावेऽप्रत्ययः स्यान्तधातोर्वयादेशश्चवथः वकारा
न्तचनिपिइतोचदितिगदादेशः चानः ड्वितोऽथुच् अयमपिस्वभावाअवे टुवेपृकंपने
वेपथुः टुणदिसमृद्धौ नंदथुः टुओश्वि इगतिवृद्ध्योः श्वयथुः ड्वितःक्त्रिमक् तनक्ते
नर्वृत्तेनिर्वृत्तेऽर्थेः यंभावेस्वभावात् क्त्रिवानस्प्रसारणं डुकृञ्करणेकरणेननिर्वृत्तः
कृत्रिमः डुपचष्पाके पाकेननिर्वृत्तः पक्त्रिमः डुवपृबीजतंतुसंताने वापेननिर्वृ
त्ते यज्ञाभिनिम्प्रसारणं उप्त्रिमं नङ् की ङ कारककारावितोप्रतोभावेकारकेका
रकेचभवतः नङ्प्रत्ययमाह क्लिन्तिचेतिगणेनयजदेवपूजादौश्चत्येयज्ञः यत्नम
वोध्येयायाऽरसमरः उयाहय्याम्नायायाम्नायतेप्रयत्नेप्रयत्नः क्लिनिकसंकोचे ८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ वेतीमर्थः निर्वाहृद्दिचितावृजोवगोविति इतिकः पच्यते पचनेपाकः त्यतव
योहानोत्यज्यतेत्यजनेवात्यागः भूसत्तायां भूयते भवनेनवाभावः डुदाञ्
दानेदीयतेदानेवा आतोयुगिणिकृदायः संज्ञायामकर्त्तरिचकारकेरिभिन्नेका
रकेः घैयातोयेनस्यात् संज्ञायामसंज्ञायाञ्चवाच्यायांघः दृञ्हरणेअत्यादिह्रियते
इतिअत्याहारः डुदाञ्दानेदीयतेःस्मायोयेन आतोयुकइतिषुकदायः डुकृञ्करणे
विक्रियतेःनेनेतिविकारः ययङ् अध्ययनेउपेत्याधीयतेःस्मादित्युपाध्यायः स्वरादश्यप्स्या
पवादीयंचनस्वरादः स्वरांताद्धातोरप्रत्ययःस्यात्भावेदोचनोपवादः चिञ्चयने
चयः णीञ्प्रापणेनयः षिञ्बंधनेविस्वेः विषयः ष्टुञ्स्तुतौस्तवःस्तोत्रंस्तुतिर्नुति
रित्यमरः लूञ्छेदनेलवः लवलेशकणाणवइत्यमरः कॄविक्षेपेकरः गॄनिगरणे
गरः मदाम मदादिभ्योप्रत्ययःस्यात्भावादौ मदोदर्षेमदः प्रमदःसंमदः प्रमादव्यवहा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सृः कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल् कर्तृकर्मवाचकः शब्दो यथा
५८ तोरव्यवधानेन प्राक् प्रयुज्यते ईषदादयस्ततो भ्वां प्राक् प्रयोज्याः दुःखेनाढ्येन भूयते इति
दुराढ्यंभवो भवता यत्नादाविर्तिनिषेधात् कर्त्तरि तृतीया सुखेनानाश्राढः यः क्रियते
इति स्वाढ्यंकरः सुकृत्यसंकृत्यसंज्ञकान् प्रत्ययमाह तव्यानीयौ धातोरेतौ प्रत्ययौ स्तः
भावकर्मणोः तव्यप्रत्ययमनीयप्रत्ययं चाह एध हलो कृतवश्चीट एधितव्यं एधनीयं च
या ग्रासस्य प्रवेशने ग्रामितव्यं ग्रामणीयं भावे उत्सर्गिकमेव वचने क्लीबत्वं वसेस्तव्यः कर्त्त
रि णिच्च वसो निवासे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वस आच्छादने इत्यस्य लुग्विकरणत्वात्
वस निवासे अस्मात् कर्त्तरि तव्यः स्यात् स च णित् णित्वाद् वृद्धिः वसतीति वास्तव्यः
केलिमश्च धातोः कर्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात् कित्वान्न गुणः भिदिर् विदारणे
भिदेलिमाः सरला भित्तव्या इत्यर्थः उपचष् पाके पचेलिमाः माषाः पक्तव्या इत्यर्थः ५

मेवेत्यनेन प्रच्छविच्छोः निप्रच्छन्तीप्सायां ग्रहामितिसंप्रसारणेन भाष्येनक्त
वात् प्रश्नः विशागतौ विश्नः रक्षपालने रक्ष्णः ञिष्वप् शये स्वप्नः क्विप्रत्ययमाह
उर्यान्यापाणाटो आतोनपीत्यालोपः श्रतर्द्धिः प्रधिः पाथ्यामिधीयतेऽस्मिन्निति पा
थोधिः ऊदान्‌दानेऽर्थारिः युट्भावे धातोर्भावेयुट्स्यात्‌ चकारात्‌ युणाच युवोरिन
नादेशः टित्वादीपूणिनाहद्धिः ज्ञाअवबोधने ज्ञानं उक्तनकरणेयुणप्रत्ययः कार
णोमायनाधारयोर्युट् युट्प्रत्ययमाह उपचष्पाके पच्यतेऽनेनेति पचनोऽग्निः अ
करणे युट्छिनत्तीति ईषदुःसुषुखलर्थेषु धातोः खलप्रत्ययोऽस्तः भावेक
र्मणि च खलप्रत्ययमाह लिलानार्दिनिपदस्यानिममममनायार्इषद्भवः दुर्भवः
उकृञ्करोणास्‌करः घप्रत्ययमाह युधसंप्रहारे दुःखेनयुध्यतेइतिदुर्योधनः दुःखेन
शास्यतेइतिशासस्वअनुशिष्टौदुःशासनः दुरितिकुत्सार्थेवर्तते इत्तरेनकुत्सार्थेवर्तते

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सू॰ वचपरिभाषणोपसृष्टः प्रवाच्येऽर्थविशेषः क्वचदीमौरोच्च ऋचस्तौ प्रश्चेम ऋर
९१ यथा तत्क्षिपित्तन भवति अगावश्यके अवश्यमेवमावश्यकेन तस्मिन् अदौतोथेः स्वर
वत् येयकारप्रत्ययनिमित्तत्वनाश्रित्य गुणेन यचडोकारो भवति हृद्याचयमडका
रो भवति समप्रत्ययः स्वरवद्भवतीत्यर्थः लुपेट्वस्यमः कामेन्तकामममनसी रपिसमी
वाहितनत्तयोर्मांसस्यपचिपुद्यजोः १ अवश्यनिपातस्यश्रमानेन लुपेत मलोपकृ
यीत कामेकात्त सेत्तके प्रत्ययेपयथा अवश्यलाव्यः तम्प्रत्ययस्योत्य लुपेत कामम न
सोः शाहृयोः परयोः यथाभोक्तुकामः श्रोतुमनाः समपसर्गस्यात्यवा लुपेत हितत
तयोः शाहृयोः यथाम् हितं संहितं सततं सत्तं मांसशाहृस्यात्य लुपेत पचिग्रहणानिपु
टचमोः प्रत्यययोः परयोः यथा मांसपचनं मांस्पाकः इतोवयादेशो येदन्तोहिमाग
न्योः अस्माद्यप्रत्ययः स्यान्तयातो वेयादेशश्चवर्णः पेत्यव्यापि इत्नो यदिन्ति यात्पः ९१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वराद्यः स्वरग्रहणं धातोर्विशेषणं विशेषणेन तदंतविधिः चिञ् चयने चेयं जि ज
ये जेयं तव्यादयोपि भवंति चेतव्यः चयनीयः डुदाञ् दाने अस्मादिक्वायामात्मनः
सः इतिसः इस्येइतिइस्मादेशः द्वित्वलोपश्चसमस्तोनपोतिसमस्तःदित्सेति सोताय
प्रत्ययेयत इतिअलोपः दित्स्यते इति दित्स्यम् ईचातः अकारांतात्धातोर्यः आकार
स्यईकारः डुदाञ् दाने देयम् गैशब्दे गेयम् ग्लैहर्षक्षये ग्लेयम् शक्ताकात् अत्रश्यण
नभवतीतव्यादयस्तस्यैव शपउपालंभे शप्यं यमउपरमे यम्यं नपव्यक्तायांवाचि ज
प्यं शकादेस्तु शक्लृ शक्तौ शक्यं षहमर्षणे सह्यं स्तृतस्मात् ख्याणस्ट इतिधातोर्नत्यद्
णांकित् स्यवर्णां स्यादसमासे चवर्गात् चिनाचजो कचाविति कगौ णातहूहिः डुकृञ्क
रणे कार्यम् रुजभंगे रोग्यम् वचपरिभाषणे वाक्यम् क्वचित्कुत्वाभावः यजपाचम
वचक्रुचम्रचापधाञ्जत्वेनक्यणायज देवपूजादौ याज्यम् डुपाहे याच्यायावाच्यम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शांतिः दांतिः कांतिः तांतिः द्वन्योर्नेट् द्वप्रत्यादारक्तिप्रत्यययोरिड् न स्यात् शी
ङ् स्वपे सुप्तिः ग्रहादीनामिट् ग्रहादीनां क्तिः प्रत्ययस्येट् स्यात् ग्रह उपादाने ग्र
हीतिसंप्रसारणे ईटो ग्रहामिति दीर्घः निगृहीतिः पठ व्यक्तायां वाचि निपठितिः
ल्वादेर्णीनिप्रत्ययः स्यात् ग्लै हर्षक्षये ग्लानिः ञित्वरा संभ्रमे त्वरतेर्वेस्योत्वत्वेरेति
तूर्णिः सूल्वादिभ्यः क्तेर्नः स्वदंतात् ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेस्तस्य नः स्यात् कॄ विक्षेपे
ॠत इद्धातोर्वोर्विदुमेर्हतिदीर्घः कीर्णिः गॄ निगरणे गीर्णिः लूञ् छेदने लूनिः
धूञ् कंपने धूनिः संपदादिभ्यः क्विप् वा पते क्तिः पद गतौ संपत् विपत् संपत्तिः
विपत्तिः कर्तरि क्तिः संज्ञायां धातोः कर्तरि क्तिः स्यात् संज्ञायां वाच्यायां प्रकुरुते
इति प्रकृतिः षिद्भिदादिभ्योऽङ् षितो धातोर्भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् स्यात् डुपचष् पाके
आवतरत्याप् पचा मस्जृ षस्जो मज्जा भिदिर् विदारणे भिदामङ्ग्रन्थाभिद्यते इति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आवततरत्याप् अटाट्या अयेतु टगानावस्मात् प्रत्ययोनात्य स्रविस्पृ त्रिमृग्यटार्ति
येट्. स्वपादेरितिटाशा हस्वद्धित्वमातर तिपूर्वस्यात्वे अटाट्या स्मात् प्रत्ययोनाग्यकप्रत्य
यः अनपिचेति यलोपः यतत्र त्यलोपः आपूच आटाट्या आसउपवेशनेनिपातना
नुयक् आस्या जागर्ति निद्राक्षये स्मात् शयगाकारप्रत्ययानिपातनात् भवेनिशप
त्वेयशिनाच्च नर्वतकार्येतेनयक् चर्त्वाषितियक् जागर्तेर्विणाणपाणदि नभिन्नेति
गुणः आपूचगर्यायकित्वेजागर्तेरितिगुणः जागर्या अकारप्रत्ययेगुणः जागर
हनस्तः अनुपसर्गेनाम्न्युपपदे हन्तेर्भावे कप् स्यात् धातोर्नस्य तस्य ब्रह्मणोहनने
ब्रह्महत्या क्तिः धातोस्त्रिलिंगे भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् चञोपवादः इकृत्य करणे
कृतिः वुधम्नवगमने तस्याइइतिनमूधः केवेजवारतिश्चैव यम्मदः वृद्धिः स्मृवि
तायां स्मृतिः शमदमउपशमे कमुकांतौतम्प्यमहने जमानस्याक्तिनिदीर्घः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐम
चं सं
॥ ५५ ॥
श्री

इर्ष्ववत् सधातुरितिधातुत्वादङ् कर्त्तुमिच्छतीतिचिकीर्षतीति चिकीर्षा लूञ्
छेदने॥ स्मादतिशयेदमादेरिति यङ् द्विलंच यङीति इर्ष्वस्यगुणः लोलूयस्य
स्मादङ् प्रत्ययेयतश्चेतिलोपः अतिशयेनलुनातिलोलूयतेइतिलोलूयाकंडूञ्
गात्रविघर्षणेः स्मात् कंड्वादिभ्यइति यक्यङेतादृङ् परेयतइत्यल्लोपः कंडूयते
इतिकंडूया पुत्रशब्दात्काम्यश्चेतिकाम्यप्रत्ययस्ततोऽङ् यतइत्यल्लोपः पुत्रमिच्छ
तीतिपुत्रकाम्यतीतिपुत्रकाम्या याम्वर्थनिर्देशोवृणावक्तव्यः आसिकाशायिका
ष्यतइतीव इकमितपोधातुनिर्देशेइक श्तिपोप्रत्ययावाद् कितान्नगुणः शिताच्च
नुवंत्ततेनावाद्विप्रत्ययाभवंति डुपचष्पाके पचिः अपकनेरेत्यपपचतिः वङ्कलमि
त्यनुवृत्तेः कचित्रेति भवोचुगिति ज्यंतान्ससयचटवेदिविदश्विभ्यः स्त्रियांयुः ए
भ्योयुःस्यात् अङोपवादः युप्रत्ययमाद् युवोरनाकावितिअनादेशः उकारस्यकरणोकारयती ॥ ५५ च

भित्तिः कुण्ठाकथंनर्हितर्हिंसवाङ्गंगंधलब्धेरितिप्रेतोपलब्धिर्थिस्तंस्सेविन
ह्न्यमस्त्वषितादिदाङ् प्रत्ययः उवितःसत्य अनर्थकास्तप्रतिवर्णमनुपल
ब्धेरितिभाष्यप्रयोगाद्धाङ्गलकान्त क्तिप्रत्ययोपिवोध्यः ऋतोधातोर्गुणःस्यात्
अङिपरेऋत्पद्ररवयोदाग्नोजसाभिदिरविदारणेभिदाछिदिरविदारणेद्वैधीरणे
एवायेअन्यत्रनछिद्यतइतिछित्तिश्छिद्र कृपेः सम्प्रसारणंचकृपपकृपायामस्यस
म्प्रसारणंस्यात्अङिपरेकृपा क्षिपप्रेरणे क्षिपाराधिः गुहूसंवरणे गुहा गुहे
ईमात्ईडचेष्टायां ईहा ऊहवितर्के ऊहा कुडिदाहे कुण्डा गुहमतइतिकि
भक्तिः इसंतादितीकि नीतिः प्रत्ययांतात् प्रत्ययान्ताद्धातोरङ्प्रत्ययःस्यात्
क्रियोङ्कन्नकरणोः स्मादिक्षायामात्मनःसइतिसप्रत्ययेकृते बुभुक्षैरतीएव ना
तिदिसेइतिनगुणः मेदीर्घः इतिदीर्घेकरनतःनीरक्षाविद्मेइतिदीर्घः दिनादि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि: नेदायीभविष्यत्यर्थेणिनिश्चग्रामगामी पूर्वकाले क्त्वासमानकर्त्तृकयोर्धात्वर्थयो
२८ पूर्वकालेविद्यमानाद्धातोः क्त्वास्यात्पूर्वकाले भवतु श्रीदिक्त्वान्तमव्ययंक्तेनभावइति
भावोपिघञादाविवनेट्सिद्धावस्थापन्नः किन्तुसाध्यावस्थापन्नः सत्वयात्तेनेवलब्धः
क्त्वोपसमयार्थभूताक्रियाचक्रियांतरंप्रतिविशेषणंभवतिक्त्वाप्रत्ययामाह किंत्वात्र
गुणः क्त्वाघंतमित्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् सेट् किन्न धातोःपरः सेट्क्त्वाकिन्नस्यात्
वृतुवर्तनेवृत्तेरतीट्वर्त्तित्वा शीङ् स्वप्ने शयित्वा सेट्किंत्वात्राकृतनइतीटनमृडमृद
गुधकुषक्लिशवदवसकृदमृतत्वयाद्भ्यः किंत्वप्रत्ययान्तेभ्यः सेट्क्त्वाकित मृडसु
खने मृदक्षोदेगुधपरिवेषणेच कुषनिष्कर्षे क्लिशूहिंसायां दिवादिः क्लिशूवाधनेक्रि
यादिः वदव्यक्तायांवाचि वसनिवासे रुदिरश्रुविमोचने मुषस्तेये एभ्यउपा
दाने मृडित्वा मृदित्वा गुधित्वा कुषित्वा क्लिशित्वा क्लिशित्वा वद २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्तिञेरिति ञिलोपः कारणा अर्थ इ. याञ्चायाम् अर्थना आस उपवेशने आस्यतेः
स्यामिति आसनाच्छ्रणप्रत्ययेत्त अस्याश्रथसंदर्भे श्रेथना घट चेष्टायां घटनावदि
अभिवादनस्तुत्योः वंदना अर्चविद्वलाभः येमवगद्यातेवंदना ज्ञानार्थस्यावि दस्त
संवित्तिः अनिकार्थस्येषेरनयद्दण इषगतौ अन्वेषणा इनजादिभ्यः अत्र शृमेति
भावाद्भ्यः इन स्यात इन प्रत्ययमाद जिताह्ह्रिः अजगत्यादौ वाऊलकादजेर्वीभा
वोनआजिः संग्रामः अटगत्यादौ आटिः अतसातत्यगमने आतिः परिप्रश्ने आख्याने
वगम्य यातोरिन् वास्यात वृणाचयथा ग्रामममत्रोपिप्रत्ययाभवंति कातंत्रकारिका
कृत्यां न कतिं वार्थीः एवंगणिगणिकागणनेयथा याचिकापचापक्तिः आख्या
नेव्यंवयकहृव्याह्रिभ्यः इकप्रत्ययमाद किवावगणाः कृषविलेषने कृषिः रहनि
गच्छेत्रास्तनरनोर द्विभिरः क्रविदेवकिरिः आवयपायमर्णोयोर्गीणिः अवपकरी शा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
सा॰
५८

क्त्वो सेडिस्य किद्वा ह्रणः पषित्वा इडभावे हुत्वे रुष्ट्वा स्यमचलने उदित्वा देवित्वा भमित्वा इडभावे न
मोनस्येति दीर्घः भांत्वा अटोजत्वः अटमत्तोणः स्यजव्याटेशः स्याच क्त्वाप्यये तथोर्ह्वः इति
यः कवेनवाइति वस्यगः जग्ध्वा समासेक्त्वप् अव्ययपूर्वेपदे नञ्समासे समानकर्त्त
कयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वप् स्यात् भावे क्त्वप्रत्ययमाह किलाख
गुणोपिवात इवस्यपितीतितुक् उभनयारणादौ णमप्रकृतेशाह च प्रसंशाद्धोनाम
अकृतेनिष्टान्ते नेतिनमस्येति संभ्रन्य प्रणम्य अनञ्कि प्रकृत्वा अव्ययपूर्वपदे इ
ति किं परमकृत्वा मोतातिरोधान् मोज्ज्ञमस्य लोपो वा भवति क्वापि मवोनितने मादी
नोत्व लोपस्तुनुदाननन्नामिति नित्यं नमस्य लोपः आगत्य आगम्य प्रणत्य प्रणम्य
अन्यत्रतु नित्यं प्रहत्य प्रमत्य प्रवत्य वितत्य क्वापि लघुपूर्वात्परस्य णेरयः लघोः पूर्वाय ५८
स्मादृशा लघुः पूर्वः वर्णात्परस्य णेरयादेशः स्यात् तरन्यर्थः णमप्रकृतेशाह च अस्मात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यजादीनितिसंप्रसारणं उदित्वा वसवसित्वयोरितीट् यजादीनितिसंप्रसारणं चसादे
रितिषः उषित्वा रुदिर् रुदित्वा विद् विदित्वा मुषित्वा ग्रहादीनितिसंप्रसारणं
ईटोग्रहादीनितिदीर्घः गृहीत्वा नोपधात्थफान्ताद्वा नोपधात्थफान्ताच्चपरः सेट्
क्त्वावाकित्स्यात् ग्रंथसंदर्भे कित्वान्नलोपः इतिनलोपः ग्रथित्वा ग्रंथित्वा गुफगुं
फने कित्वपक्षेनलोपः गुफित्वा गुंफित्वा नोपधात्किंकोथित्वा रेफित्वा क्रुथहृती
भावे रिफकथनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु इह रवर्णोपधादिति विकल्पोपिनभवति
नोपधग्रहणसामर्थ्यात् अलंखल्वोः प्रतिषेधे प्रतिषेधार्थयोः अलंखल्वोरुप
पदयोर्धातोः क्त्वास्यात् भजयालनादौ अलंभक्त्वा इकारगुकरणे कितत्वनी
एनखल्वलृक्त्वा अलंखल्वोः किमाकाङ्क्षीत् प्रतिषेधयोः किं अलंकारः उदितः क्त्वा
वेट् उदितोधातोः परस्यक्त्वाप्रत्ययस्येड्वास्यात् शशस्त्वा उदितात् वेट् इटपत्ते

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सा॰ स्येतिश्रीहर्षप्रयोगइतिवेदव्याङ्गः दिवादिगणस्यस्यचपीड. पातेःस्यस्यरूपमितीत
५८ तकालेपिक्वचितकापिस्यात् डुदाञ्दाने व्यादाययदेवस्थापिति तंदेवमस्लेव्याददा
ति मीलनिमीलनेनिमीलयदेवदस्मति तंदेवनेत्रेसंमीलयतीत्यर्थः पोकः पुमेसा
मूयंदेहिस्योनः पुर्वेयोत्तमसमानकर्तृकयोः पूर्वकालेधातोःणमुस्यात् चकारात्क्ता
वणमतस्यद्वित्वंचणम् प्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धिः क्त्वायांतुवेत्व्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक
पायानेःस्यास्यामिक्तेयातोयुगागितिपुक् पायं पायंपवते पीत्वा पीत्वा स्थामीनीत्वं भ
जपालनादौ भोजंभोजंभक्त्वाःस्मर चिंतायांस्मारं २ पदेतस्मृत्वा गम्लृगतो म्येतार
स्मानण्णमक्तेजेनिर्गरिषितमेतवान्मित मेत्तायोमित्ताद्भस्वइति द्भस्वेकृतेमित्तोन्त
नानामितिणामिचेतिवादीर्घः गामं गामं गमं गमं पदेतगत्वा गत्वा डुलभषप्राप्तौ
अस्यास्मिक्तेलभेरस्यमोरितिवानमलंभं लंभं नमभावेवृद्धिःलाभं लाभं पते ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योजकन्निप्रत्ययोजनीज्यपित्यमंननवात्मिनेभिनांद्मस्वइतिद्मस्वः ततोजेरयादे
शः प्रणामण्य गणामंत्र्याने चुरादेरदंतः अस्मात्स्वार्थे णिप्रत्ययेयतः इत्यलो
पः नन्विद्ध्यतस्यालोपस्यस्थानिवद्भावेनलघुत्वेकवर्णाणत्परत्वेनास्तिकथमय
यादेशः स्यात्तदुच्यते अयायादेशकर्तव्येअल्लोपस्यस्थानिवत्वंभाष्यादौनस्वीकृ
तमस्तिविगणय्यलघुत्वादितिकिंसंप्रधार्यमस्पृत्वान प्रधारणोःसान्ताणोजकन्नि
प्रत्ययांतातत्कपिच्छतेनेरितिनिलोपः आमंत्रितवी आल्डाभावस्मात्परस्यजेरया
देशोवास्यात् अप्राप्तविभाषेयं तथाच श्रीहर्षः अयमयोगिवधूवधपातकी
भ्रममवाप्य दिवःखलुपात्यते इत्युदाहरणमस्यापवादस्यत्वर्थः बोध्यः कार्यीत्वाभावः
दार्देशिनोत्वस्यामीनीत्वेचप्रामम्नेत्वनिषिध्यते डुदान्दाने प्रदाय प्रागतिनिष्ठ
नो प्रस्थाय वेतनकर्मणा प्रताय डुधान्धारणपोषणो विधाय कथंतर्हि निधीयय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सु:
५५

रणार्थैः करोतिरुच्चारणार्थे वर्तते ॥ चौरंकारमाक्रोशति चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः स्वार्थे
पुस्वादर्थेषु कृञो णमुल् स्वादुपर्यायेषूपपदेषु एककर्तृकयोः पूर्वकाले करोतेर्णमुल्
स्यात् पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते यथातथयोरसूयाप्रतिवचने करोतेः सिद्धाप्र
योगे णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् अनर्थत्वात्प्रयोगानर्हः इत्यर्थः गु
णेषु दोषारोपणमसूया असूयया प्रतिवचने असूयाप्रतिवचने तस्मिन्वाच्ये सति
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये यथा भोक्ष्येऽहं तथा भोक्ष्ये इत्यर्थः कर्मणि दृशि
विदोः साकल्ये कर्मण्युपपदे दृशिविदोर्णमुल् स्यात् साकल्यं सकलस्य भावः साक
ल्ये तस्मिन् दृशौ रघ्रतुणो विदज्ञाने यावति विन्दजीवोः यावत्युपपदे विन्दलाभे
जीवप्राणधारणे आभ्यां णमुल् स्यात् कर्मण्योः चर्मोदरयोः पूरेः चर्मोदरयोः कर्मणो
रुपपदयोः पूरी आप्यायने अस्मात् णमुल् स्यात् चर्मपूरं स्तृणाति आच्छादयतीत्यर्थः कर्म ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लब्ध्वा २ कथमादिषु स्वार्थे कृञो णमुल् कथमित्थमन्यथैवमित्यादिषूपपदेषु कृ
ञो णमुल् स्यात् यदि कृञ् प्रयोगानर्हः स्यात् कथंकारं पठति कथं पठतीत्यर्थः अन्य
थाकारं भुंक्ते अन्यथेत्यर्थः एवंकारं करोतीत्यर्थः इत्थंकारं वदति इत्थं वदतीत्यर्थः प्रयोगा
नर्हः इति किं शिरोन्यथा कृत्वा भुंक्ते अग्रेप्रथमपूर्वेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ वा यौनःपुन्ये
ञिनानुवर्त्तते एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः अग्रे इति सप्त
म्यन्तस्यानुकरणं प्रकृतिवदनुकरणं प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वात् वि
भक्तेर्लुग् न कृतः अग्रेभोजं अग्रे भुक्त्वा वा व्रजति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजती
त्यर्थः पदेतेलशदयः अग्रे भुंक्ते ततो व्रजति पौनःपुन्येन तु नित्यमेव णमुल् क्त्वा च अग्रेभोज
नं २ भुक्त्वा २ वा व्रजति कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् कर्मण्युपपदे क्रोशगम्ये करो
तेः खमुञ् स्यात् खमुञ्प्रत्ययमाह शिवनाम शिवितिपदस्येति मम जिवाहु हिः उकार उच्चा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऊं
सं
१८

विधानप्रयोगश्च कर्त्तव्यः समस्तलोपपदान्तं नेर्णामिकृत्ते हनो त्वृदिति यन्न तेतानउ
पधायारेतिवृद्धिः समस्तलयान्तं जीवोपपदात् गरह्वानेर्णामिकृत्ते वृद्धिः जीवयान्तं हनी
वतीतिजीवः नाम्युपधादितिकः जीवंतगरह्वानीत्यर्थः करणे हनः करणका
रकोपपदात् हन्तेर्णामस्यात् हन्तेरणप्रयोगश्च नित्यसामर्थ्यमिदं स्त्रं भिन्नयात्
मेवं येन हिंसार्थानामितिवत्स्यते स्तदनेपिषः स्तदनकरणोपपदापि हृस्त्र
णेनेऽस्माद्धातोर्णामस्यात् विदान्तेयेन न तत्स्तेदं न तस्मिन्नुपेषवासवाहनधिषुप
रेषु उदकस्योदादेशो वक्तव्यः इत्युदादेशः उपयेषं हस्तार्थकरणे वर्त्तियदोः हस्ता
र्थकरणकारकोपपदाभ्यां वर्त्तियद्ग्रिभ्यां णामस्यात् अनयोर्यथाविधानप्रयोग
श्च हस्तवर्त्तने अन्तादस्मात् णामिकृत्ते नेरितिनिलोपः हस्तवर्त्ते हस्तग्राहं गरह्ना
तिहस्तेन गरह्वातीत्यर्थः धनपर्याये विशेषेणोपप्रदेषु पुषः धनार्थकरणेपुषः १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ण्युपपदेपरेरूलोपश्चवा वर्षप्रमाणेगम्यमानेणमुल्स्यात् समुदायेनवर्षप्रमाणे
गम्येवर्षवृष्टिरित्यर्थः वर्षस्यवृष्टेःप्रमाणंवर्षप्रमाणंतस्मिन्चेलार्थेषुकर्म
सूपपदेषुक्नोपेर्वर्षप्रमाणेचेलमर्थोयेषांतानिचेलार्थानिकर्मसूपपदेषु
क्नूयीशब्देउन्देचण्यन्तात्तस्मात्णमुल्स्यात् क्नूयधातोःप्रयोजकेणिप्रत्ययेकृतेक्नो
क्नोपी शक्नूयीत्वा यीनामनिपुक्यवयोर्वसेदकारेतियलोपः पुकीतिगुणः क्नोपी
यीतिण्यन्तात्णमुल्णेरनिटीतिणिलोपः चेलक्नोपंपत्याङ्गीकरोतीतिचेलक्नोपं नि
मूलसमूलयोःकषः निमूलसमूलयोःकर्मणोरुपपदयोः कषहिंसाया
मस्माद्धातोर्णमुल्स्यात् शुष्कचूर्णरूक्षेषुकर्मसूपपदेषुपिषः एषुकर्मसूपपदे
षुपिष्लृसंचूर्णनेऽस्माद्धातोर्णमुल्स्यात् समूलाकृतजीवेषुकर्मसुहनकृञ्ग्रहः
हःणमुल्समूलादिषुकर्मसूपपदेषुहनादिभ्योणमुल्स्यात् हनादीनामेवयथासं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰ गधातुनासहसमानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल्स्यात् दंडेनोपघातं दंडेनोपहत्य इति च वृत्तिविश
१९ दंडोपघातंगाः कालयति कालविक्षेपे चुरादिः प्रेरयतीत्यर्थः दंडताडं कालयति दंडेन
गाः प्रेरयतीत्यर्थः तडआघाते चुरादिः सप्तम्यान्तृतीयायां चोपपदे उपपीडरुधकर्षः
सप्तमीतृतीयान्तोपपदेभ्यः उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यो णमुल्स्यात् इह सूत्रे पीडादीनां समा
हारद्वंद्वेनाउपपूर्वैः पीडरुधिकर्षैः इत्युत्तरपदलोपीयसमासः कर्तव्यः सूत्रेपुंस्त्वमा
र्षत्वेन पंचम्यर्थे प्रथमाज्ञेया पीडपीडायां रुधिरआवरणे कृषविलेखने अयंभ्वादि
कः एतद्धातुगणसहितस्य कृषेरणानिर्देशात् तत्फलं तदादेः चुरादयः यद्यपि विलेख
नेण्वतौदादिकोपिपठ्यतेतथापितेजविषयकविलेखनेण्वतौदादिकः प्रयुज्यते
एवंचतौदादिकात्कृषेः कप्प्रत्ययएवभवतितेजउपकृष्यद्दस्ततोपकृष्यति तृ १९
तीयासप्तम्योरुपपदयोः सन्निकर्षयातेः तृतीयासप्तम्युपपदाद्धातोर्णमुल्स्यात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुषपुष्टावस्मात्‌णमुस्यात्स्वनुप्रयोगश्च आधारेवंधः अधिकरणोपपदाद्वंधवंध
नेः स्मात्‌णमुस्वनुप्रयोगश्च संज्ञायांवध्नातेः संज्ञायांवाच्यायाम स्मात्‌णमुस्यात्
कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः जीवपुरुषकर्त्तृकोपपदाभ्यान शाश्वदर्शनेवहप्रापणेआ
भ्यांणमुस्यात्यथाविध्यनुप्रयोगश्च ऊर्द्ध्वेकर्त्तरिशुषिपूरोः ऊर्द्ध्वकर्त्तृकोपपदाभ्यां
शुषशोषणे पूरीआप्यायने आभ्यांणमुस्यात्‌अनयोरनुप्रयोगश्च ऊर्द्ध्वशोषंशुष्य
तिवृक्षादिः ऊर्द्ध्वमेवतिष्ठन्शुष्यतीत्यर्थः ऊर्द्ध्वपूरंपूर्यते ऊर्द्ध्वमुखघटादिर्वर्षोदकादि
नापूर्णोभवतीत्यर्थः उपमानेकर्मणिकर्त्तरिच उपमानवाचिकेकर्त्तरिकर्मणिचो
पपदेधातोर्णमुस्यात् तस्यैवधातोरनुप्रयोगश्च उपदंशस्तृतीयायां तृतीयान्तो
पपदात्‌उपदंशेर्णमुस्यात् मूलकोपदंशंवाकमपिच मूलकेनोपदंशं हिंसा
र्थानामनुप्रयोगयात्वनासमानकर्मकाणांतृतीयात्‌उपपदे तृतीयान्तोपपदादनुप्रयो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संनिकर्षेगम्ये संनिकर्षः संबंधः तृतीयासप्तम्योः प्रमाणेगम्यमानेतोः तृती-
यासप्तम्युपपदाद्धातोर्णमुल्स्यात् प्रमाणेगम्ये द्वयोरंगुल्योः समाहारो द्व्यंगुलं
द्व्यंगुलोत्कर्षं द्व्यंगुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्य इत्यर्थः खंडिकांछिनत्ति इक्षवः खंडि-
खंडिकाभ्याम् अपादानेद्वितीयायांचत्वरायांगम्यमानायांधातोः पंचमीद्वितीया-
न्तोपपदाद्धातोर्णमुल् त्वरायांगम्यमानायांशय्योत्थायंधावति शय्याया उत्थाय
धावतीत्यर्थः आतोयुक्चिण्कृतोः उदःस्थास्तंभोरितिसलोपः यष्टिग्राहंयुध्यन्ते
एवंलोष्टग्राहंयुध्यन्तेइति यष्ट्यादिकमपिगृहीत्वायावृत्तिनयुद्धप्रतीतेरिति अपगुरोवा
णमुल्योः गुरिउद्यमेअस्यओकारस्यआत्वंवास्याण्णमुलि अस्यपगारंयुध्यन्ते अस्यप-
गोरंवा अस्यमुद्यम्येत्यर्थः अध्रुवेस्वांगेद्वितीयांतेधातोः द्वितीयांतादध्रुवस्वांगोप-
पदाद्धातोर्णमुल्स्यात् परिक्लिश्यमानेद्वितीयांतेस्वांगेउपपदेसतिधातोर्णमुल्स्यात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सा॰ पिष्टंसंचूर्णः ३२ः इति पैषं द्वितीयांते विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोगम्य
१८२ योः द्वितीयांतोपपदेभ्यो णमुल्स्यात् व्याप्यवृत्त्येयोनः पुनश्चार्थे वीप्सायां पदं द्विरिति क्रियास
मभिहारे द्वे इति च द्वित्वं न भवति समासेनैव वीप्सासमभिहारयोरुक्तत्वात् यद्यपि पैपा
नः श्राण्येन मकृ एव न तथापि द्वितीयांतस्योपपदसंज्ञार्थं मासेवायामिति पुनर्विधिसमासे
गेहानुप्रवेशमिति च क्रियांतरे काले च द्वितीयांते उपपदे णमुल् क्रियाव्यवधाने वर्त्तमा
नयोरस्यतितृषोः क्रियामन्तरयति व्यवदधाति इति क्रियांतरः तेषु कालवाचिषु शब्देषु द्वि
तीयांतेषु सत्सु क्रियाव्यवधाने वर्त्तमानाभ्यामस्यते क्षेपणे जितृषा पिपासायामाभ्यां णमुल्स्या
त् नाम्नि द्वितीयांते आदिशिग्रहोः द्वितीयांतनामशब्दोपपदाभ्यामादिशग्रहः एवं करोति इ
तिसंज्ञेन गृहः उपादाने आभ्यां णमुल्स्यात् अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमौ अव्यय
एवं यदा करोति क्त्वाणमौ स्तः अयथाभिप्रेताख्याने अयथाभिप्रेतान्यथाख्यानेऽस्थः अ १८२